

Szokrális nyelv – hogyan fordítsuk?

William Tyndale „agape”-fordítása és az anglikán terminológia magyarítása

Fabiny Tibor

Magay Tamás professzor urat 1993 őszétől ismerem. A Magyarországi Református Egyház zsinata őt bízta meg az akkor induló Károli Gáspár Református Egyetem Angol Tanszékének létrehozásával. Ugyanebben az időpontban Maróth Miklós a Pázmány Péter Katolikus Egyetem akkori dékánja pedig engem kért fel az ott induló Angol Tanszék megszervezésére és vezetésére. Jól emlékszem, amikor 1993 decemberében az akkor még Ménési úton működő Kar egyik Kari Tanácsára elkísérte Barátossy Jenőt, aki bejelentette, hogy a parlament megszavazta a Károli Gáspár Református Egyetem megalakulását. A hír nemcsak meglepett, de a lelkiismeretemet is eltálatlalta. Átsuhant az agyamon: hát én, az evangélikus/„belga”, hol/hova is állok/álljak? Maróth Miklós mintha olvasott volna a gondolataimban, s Barátossy Jenő bemutatása után gyorsan hozzátette, hogy a másik új egyházi egyetem ugye nem fogja elcsábítani a katolikus egyetem által már alkalmazott protestáns oktatókat? Barátossy Jenő erre akkor ígéretet is tett. Pár héttel később azonban a szintén ekkoriban alakuló Hermeneutikai Kutatóközpontunk számára a Reviczky utcai épület félelemelti kuckójában ugyancsak ő biztosított helyet. Ha már hermeneutikai ügyekben a Reviczky utcában tüsténkedem, hangzott el Barátossy Jenőtől a baráti kérés, ugye segítsek majd Magay Tamásnak is az Angol Tanszék megszervezésében is? Erre nem mondhattam nemet.

Magay Tamással hamarosan megismerkedtem, tehát több mint negyedszázada kezdődött a barátságunk. Kérésére így a kezdet kezdetétől, 1993 őszétől a Károli Angol Tanszékének óraadója is lettem. Tamás megtisztelt bizalmával, s az új alkalmazások esetében rendszerint kikérte a véleményemet. Néhány éven belül egyszerű tanszék alakult ki; 2007 elejétől én is a Károli választottam, hogy főállású oktatóként ott dolgozzak.

Hatvanadik születésnapomra a kollégáim egy meglepetés-kötetet állítottak össze, amelyben helyet kapott Magay Tamás „Mifantológia” című tanulmánya is (Magay 2015). Ugyanabba a kötetbe Pődör Dóra az anglikán egyházzal kapcsolatos terminológiáról írt cikket (Pődör 2015). Jelen írásom e két tanulmány módszertanához kapcsolódik. Ugyanakkor két másik könyv tematikája tovább tágitja vizsgálódásaink hátterét. Időközben megjelent Magay Tamás *Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek angolul és magyarul* című könyve (Magay 2017), s mondanivalóm első része a könyvéhez fűzött lábjegyzet is lehetne. Az itt következő tanulmány második része viszont az anglikánizmus egyes terminusainak magyarítása közben merült fel bennem, amikor Faludy Alexanderral közösen *Az anglikán kereszténység évszázadai* című kötetet (Fabiny – Faludy 2014) állítottuk össze.

Az angol bibliafordító William Tyndale¹ a szeretetről

Mielőtt rátérnénk Morus és Tyndale szópárhajára a „szeretet” és néhány további teológiai szavak fordítása kapcsán, szóljunk röviden a Tyndale nevéhez fűződő bibliafordításokról.

William Tyndale (1491?–1536) részint Erasmus 1516-os Újszövetség-kiadásának, részint Luther eszméinek hatására határozta el, hogy lefordítja a Bibliát angol nyelvre. Reménye, hogy az Erasmus barátjaként ismert Cuthbert Tunstall (1474–1559), London püspöke majd patrónusa lesz bibliafordítói tevékenységének, hamar szertefoszlott. Ezért 1524-ben Németországba hajózott, s többé már nem tért vissza Angliába (Daniell 1994: 108).

Tyndale bibliafordításai:

- az 1525-ös *kölni fragmentum* Peter Quentell nyomdájából. Prologus és Máté evangéliumának 1–22 fejezete; ebből egy példány maradt fenn, jelenleg a British Library-ben (Tyndale 1926);
- az 1526-os *octavo formájú wormsli Biblia* Peter Schoffer nyomdájából; ebből három példány maradt fenn (Tyndale 2000, Tyndale 2008);
- az 1530-as *Pentateuchos*-fordítás Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, tíz példány maradt fenn (Tyndale 1992);
- az 1531-es *Jónás fordítás* a Prológussal Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából, egy fragmentum maradt fenn (Tyndale 1992);
- Az 1534-es *revidált Újszövetség* Tyndale két előszavával Antwerpenben Merten de Keyser nyomdájából (Tyndale 1989);
- „*Matthew's Bible*” 1537-ből: Tyndale halála után jelent meg, s valószínűleg az ő fordítását tartalmazza Józsué könyvétől II. Krónikák-ig. Tyndale munkatársa John Rogers álnéven adta ki Antwerpenben Richard Grafton és Edward Whitchurch angol kiadók anyagi támogatásával. Ez lett az 1539-es Great Bible alapja (Matthew's Bible 2009).

Terminológiaháború Morus és Tyndale között

Tyndale 1526-os kis formátumú bibliafordítása halála előtt tizennégy legális és illegális utánnomásban jelent meg, gabonakereskedők csempészárújaként érkezett meg – kb. húsz–huszonötezer példányban – Németalföldről a szigetországba (Arblaster – Juhász – Latré 2002: 149). A könyv – a kéziratos Wycliff-fordítással szemben – olcsó volt és az Isten angol anyanyelven olvasható ígéjére szomjas lelkek minden bizonnyal mohón vásárolták. A hivatalok azonban, élükön Cuth-

¹ Az itt következő részhez felhasználtam egy korábbi tanulmányomat: „William Tyndale bibliafordításainak (1525, 1526, 1530, 1534) terminológiai kérdései”, *Magyar Terminológia* 4/1, 36–59.

bert Tunstall londoni püspökkel 1526. október 28-án vasárnap (Daniell 1994: 191, Mozley 1937: 118) a Szent Pál székesegyház előtt nyilvános ceremónia során elégették, ugyanott, ahol John Fisher Rochester püspöke (1469–1535) 1526. február 11-én nyilvános ígehirdetésben ítélte el Luther eretnek tanait.

A hatalmi tett azonban nem volt elég. A szellemi támadásra London püspöke a művelt humanistát Morus Tamást (1479–1535) szemelte ki, aki engedélyt kapott az eretnek könyvek olvasására, azzal a feltétellel, ha angol nyelven cáfolja őket. 1529-ben meg is jelent Morusnak a négy könyvből álló eretnekek ellen szóló párbeszédese könyve, a *Dialogue Concerning Heresies* (More 1981). A könyvben Morus, a narrátor a Luther eretnek eszméi által érintett diákokat (köztük valószínűleg William Ropert, leendő vejét és életrajzíróját) téríti vissza a katolikus egyház kebelébe. Morus a harmadik könyve elején tárgyalja Tyndale bibliafordítását, s a könyvek elégetése miatt méltatlankodó fiatalembernek Morus kifejti, hogy amit elégették, az nem az Újtestamentum, hanem „Tyndale testamentuma”, hiszen Tyndale Luther eretnek tanításával megrontotta Isten ígését. Valóságos „terminológiai háború” kezdődik Morus és Tyndale között. Morus 1529-ben támad, Tyndale két év múlva *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue* című nagy terjedelmű könyvében (Tyndale 2000 The Catholic University of America) válaszol Antwerpenből. Morus *The Confutation of Tyndale's Answer* címen hosszan és dühödten felel a válaszra (More 1973), ám erről Tyndale-nek vagy nem volt tudomása, vagy a polémia egyszerűen nem akarta folytatni.

Tyndale: „Senior” – „Congregation” – „Love”

Morus: „Priest”s – „Church” – „Charity”

Morus vádja: Tyndale a görög *presbyteros*-t „senior”-nak (vén) és nem „priest”-nek (pap) fordítja. Tyndale a válaszában jelzi, hogy „elders”-t (vének, presbíterek) használ inkább a „senior” helyett (More 1981: 290).

Továbbá, kérdezi Morus: a görög *ekklesia*-t Tyndale miért „congregation”-nek (gyülekezet) és nem „church”-nek (egyház) fordítja? Tyndale szerint a „church” a klérusra utal, a *congregation* viszont azok gyülekezete, akik valóban hisznek Krisztusban. Ráadásul, kérdez vissza szarkasztikusan Tyndale: Morus az ő „drágalátos” Erasmusának („hys derelynge Erasmus”) miért nem rója fel, amikor az *ekklesia*-t ő is sokszor *congregatio*-nak fordítja (Tyndale 2000: 14).

Agape (Caritas) – „Love” vagy „Charity”

Morus érve: az angolok fülének a „charity” több mint a „love”, hiszen a „charity” a jó szeretet és nem bármilyen más szeretet. Tyndale eretnek fordításáért Morus Luthert tartja felelősnek, hiszen – úgy tudja – Tyndale a fordítói munkája közben Luthernél tartózkodott Wittenbergben. Luther pedig – mondja Morus – köztudottan azt az eretnekséget hirdeti, hogy egyedül hit által lehet üdvözülni, s a

cselekedeteket, így a „charity”-t is elutasítja. Ezért az agapé-t lealacsonyítja az emberi vonzalom – beleértve a testi szerelmet is – szintjére. Mindez abból fakad, hogy, Luther számára csak itt-ott felbukkanó gyülekezetek vannak, s a földön élő, látható, egyetemes (katolikus) egyházat elveti. Morus szerint csak az egyház hivatott eldönteni, mi az igaz vagy hamis tanítás. Luther eretnek tanítása eltorzított egyház-fogalmából ered. Tyndale ezért döntött úgy, hogy az angolok fülének ismerősen csengő „church” helyett a „congregation”-t használja, s nem hajlandó tudomásul venni, hogy Jézus is a „church”-ről beszél. (Tehát – bár Morus a pontos locust nem említi, de Mt 16, 18-ra utal „erre a kősziklára építem az én egyházamat: *ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν*”). Morus szerint a „congregation”-ról csak az eretnekek beszélnek.

Válaszában Tyndale először egy hosszabb értekezést ír az egyház fogalmáról. Rámutat arra, hogy a „charity” azért nem fejezi kis a bibliai „love”-ot, mert azt az angol a „charity”-t az emberi jócselekedet kifejezésére használja. A „charity” ember-ember viszonylatban érvényes, de Istenhez az ember nem „charity”-vel, hanem „love”-val viszonyul. Fontos és meggyőző érve Tyndale-nek, hogy az eredetileg Istentől jövő „agape” Istenhez való viszonyunkat ige formájában fejezzük ki, s nem mondhatjuk az igeként, hogy „charity God”, hanem csak azt, hogy „love God” (I say not, charity God, or charity your neighbour; but, love God).

Lássuk az eredeti Morus-szöveget és Tyndale Morusnak adott választát!

Thomas More: <i>Dialogue Concerning Heresies</i> (1528)	Tyndale: <i>An Answer to Sir Thomas More's Dialogue</i> (1531)
But now whereas charity signifieth in Englishmen's ears, not every common love, but a good, virtuous and well-ordered love, he that will studiously flee from that name of good love, and alway speak of 'love,' and alway leave out 'good,' I would surely say that he meaneth nought. In good faith, quod he, so is it not unlikely.	Why he useth <i>love</i> , rather than <i>charity</i> . He rebuketh me also that I translate this Greek word <i>agape</i> into love, and not rather into <i>charity</i> , so holy and so known a term. Verily, charity is no known English, in that sense which <i>agape</i> requireth. For when we say, 'Give your alms in the worship of God, and sweet St Charity;' and when the father teacheth his son to say, 'Blessing, father, for St Charity;' what mean they? In good faith they wot not. Moreover, when we say, 'God help you, I have done my charity for this day,' do we not take it for alms? and, 'The man is ever chiding and out of charity;' and, 'I beshrew him, saving my charity;' there we take it for patience.
That, quod I, when ye see more ye shall say it is much more than likely. For now it is to be considered that at the time of this translation, Hychens was with Luther in Wittenberge, and set certain glosses in the margin, framed for the setting forth of the ungracious sect.	

By Saint John, quod your friend, if that be true that Hychens was at that time with Luther, it is a plain token that he wrought somewhat after his counsel, and was willing to help his matters forward here. But whether Luther's matters be so mad as they be made for, that shall we see hereafter.

Very true, quod I, but as touching the confederacy between Luther and him, is a thing well known and plainly confessed by such as have been taken and convicted here of heresy, coming from thence, and some of them sent hither to sow that seed about here, and to send word thither from time to time how it sprang. But now the cause why he changed the name of charity, and of the church, and of priesthood, is no very great difficulty to perceive. For since Luther and his fellows, among other Luther's heresies their damnable heresies, have one that all our salvation standeth in faith alone, and toward our salvation nothing force of good works, therefore it seemeth that he laboureth of purpose to minish the reverent mind that men bear to charity, and therefore he changeth the name of holy virtuous affection into the bare name of *love* common to the virtuous love that man beareth to God and to the lewd love that is between flecke and his make. And for because that Luther utterly denieth the very catholic church in earth, and saith that the church of Christ is but an unknown congregation of some folk here two and there three, no man wot where, having the right faith, which he calleth only his own new forged faith; therefore Hychens in the new Testament cannot abide the name of the church; but turneth it into the name of congregation--- willing that it should seem to Englishmen, either that Christ in the gospel had never spoken of the church, or else that the church were but such a congregation as they might have occasion to say that a congregation of such some heretics were the church that God spake of.

And when I say, 'A charitable man,' it is taken for merciful. And though mercifulness be a good love, or rather spring of a good love, yet is not every good love mercifulness. As when a woman loveth her husband godly, or a man his wife or his friend that is in none adversity, it is not always mercifulness. Also we say not, This man hath a great charity to God; but a great love. Wherefore I must have used this general term love in spite of mine heart oftentimes.

And *agape* and *caritas* were words used among the heathen, ere Christ came; and signified therefore more than a *godly love*. And we may say well enough, and have heard it spoken, that the Turks be charitable one to another among themselves, and some of them unto the Christians too. Besides all this, *agape* is common unto all loves.

And when M. More saith, "Every love is not charity;" no more is every apostle Christ's apostle; nor every angel God's angel; nor every hope Christian hope; nor every faith, or belief, Christ's belief; and so by an hundred thousand words: so that if I should always use but a word that were no more general than the word I interpret, I should interpret nothing at all. But the matter itself and the circumstances do declare what love, what hope, and what faith is spoken of. And finally, I say not, charity God, or charity your neighbour; but, love God, and love your neighbour; yea, and though we say a man ought to love his neighbour's wife and his daughter, a christian man doth not understand that he is commanded to defile his neighbour's wife or his neighbour's daughter.

Összefoglalva: Morusnak elfogadhatatlan, hogy a görög *agape*-t Tyndale „love”-ként és nem „charity”-ként adja vissza angolul (More 1981: 288). Tyndale válasza: a „love” általánosabb és magába foglalja az isteni szeretetet, s az Istent nem „charity”-vel, hanem „love”-val szeretjük, s ráadásul a „charity”-t nem is használhatjuk igeiként: azt nem mondhatjuk, hogy „charity God”, hanem csak azt, hogy „love God”. Az Istentől jövő és az azt viszonzó szeretetet ezért helyesebb a „love”-val fordítani, mint az emberi érdemszerző jócselekedetekre kacsintó „charity”-vel.

1 Kor 13-ban tehát nem a latin *caritas*-nak megfelelő „charity”-t, hanem az egyszerű *love*-ot használja Tyndale (Tyndale 2000: 19–20). Tyndale (követve ezzel Luther „Liebe”-jét), s „love”-ot használ Tyndale nyomában a genfi Biblia is. Az angol bibliafordítások történetében újabb érdekes fordulat, hogy az 1611-es King James Bible visszaállítja a *charity*-t, de a 20. századi modern fordítások (RSV, NIB, NJB stb.) ismét a „love”-ot használják. Meghaladná-e dolgozat kerekteit, ha arra keresnénk a választ, hogy a King James Bible miért a konzervatív „charity”-t állította vissza Tyndale bátor és időt álló „love”-ja helyett.

A következőkben a híres szeretet-himnusz (1Kor 13) két változatát (Tyndale 1526 és 1534; King James Bible, 1611) helyezzük a görög szöveg mellé.

1 Ἐὰν ἰ ταῖς γλώσσαις ἰ τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα ἰ χαλκὸς ἡρῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον.	1 Though I spake with the tongues of me and angels and yet had no love I were eve as soundinge brasse: or as a tynklynge Cymball.	1 Though I speak with the tongues of men and of angels, and have not charity , I am become as sounding brass, or a tinkling cymbal.
2 Ἐὰν ἔχω προφητεῖαν καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν, ἰ ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν ὥστε ὅρη μεθιστάνειν, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν εἰμι.	2 And though I coulede prophesy and vnderstode all secretes and all knowledge: yee yf I had all fayth so that I coulede move moutayns oute of their places and yet had no love I were nothyng.	2 And though I have the gift of prophecy, and understand all mysteries, and all knowledge; and though I have all faith, so that I could remove mountains, and have not charity , I am nothing.
3 Ἐὰν ἰ ψωμίσω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, ἰ ἔχω παραδῶ τὸ σῶμά μου, ἰ να καυθίσωμαι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι.	3 And though I bestowed all my gooddes to fede ye poore and though I gave my body even that I burned and yet had no love it profeteth me nothinge.	3 And though I bestow all my goods to feed the poor, and though I give my body to be burned, and have not charity , it profiteth me nothing.
4 Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται, ἰ ἡ ἀγάπη ἰ οὐ ζηλοῖ, ἰ * οὐ περπερεύεται, οὐ φησιούται,	4 Love suffreth longe and is corteous. Love envieth not. Love doth not proudly swelleth not dealeth	4 Charity suffereth long, and is kind; charity envieth not; charity vaunteth not itself, is not puffed up,
5 οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, ἰ οὐ παροξύνεται, οὐ λογιζεται τὸ κακόν,	5 not dishonestly seketh not her awne is not provoked to anger thynketh not evyll	5 Doth not behave itself unseemly, seeketh not her own, is not easily provoked, thinketh no evil;

6 οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, ᾿συνχαίρει᾿ δὲ τῇ ἀληθείᾳ·	6 reioyseth not in iniquite: but reioyseth in ye trueth	6 Rejoiceth not in iniquity, but rejoiceth in the truth;
7 πάντα στέγει, πάντα πίστευει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει.	7 suffreth all thyng beleveth all thynges hopeth all thynges endureth in all thynges.	7 Beareth all things, believeth all things, hopeth all things, endureth all things.
8 Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε πίπτει. ᾿εἴτε ᾿δὲ προφητεῖαι, καταργηθῶσιν· εἴτε γλῶσσαι, παύσονται· εἴτε γνώσις, καταργηθήσεται.	8 Though that prophesyinge fayle other tonges shall cease or knowledge vanysshe away yet love falleth never awaye	8 Charity never faileth: but whether <i>there be</i> prophecies, they shall fail; whether <i>there be</i> tongues, they shall cease; whether <i>there be</i> knowledge, it shall vanish away.
9 ἐκ μέρους γὰρ γινώσκωμεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν·	9 For oure knowledge is vnperfect and oure prophesyinge is vnperfet.	9 For we know in part, and we prophesy in part.
10 ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέλειον, τὸ ἐκ ᾿ μέρους καταργηθήσεται.	10 But when yt which is perfect is come then yt which is vnperfet shall be done awaye.	10 But when that which is perfect is come, then that which is in part shall be done away.
11 ὅτε ἤμην νήπιος, ἐλάλουν ὡς νήπιος, ἐφρόνουν ὡς νήπιος, ἐλογιζόμην ᾿ ὡς νήπιος· ὅτε γέγονα ἀνὴρ, κατήργηκα τὰ τοῦ ᾿ νηπίου.	11 When I was a chylde I spake as a chylde I vnderstode as a childe I ymagened as a chylde. But assone as I was a man I put awaye childessshnes.	11 When I was a child, I spake as a child, I understood as a child, I thought as a child: but when I became a man, I put away childish things.
12 βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι᾿ ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην. ᾿	12 Now we se in a glasse even in a darke speakyng: but then shall we se face to face. Now I knowe vnperfectly: but then shall I knowe even as I am knowen.	12 For now we see through a glass, darkly; but then face to face: now I know in part; but then shall I know even as also I am known.
13 νυνὶ ᾿ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη· ᾿ τὰ τρία ταῦτα, ᾿ μείζων ᾿ δὲ τούτων ἡ ἀγάπη.	13 Now abideth fayth hope and love even these thre: but the chefe of these is love .	13 And now abideth faith, hope, charity , these three; but the greatest of these is charity

Tyndale „szeretet-himnusz”

Az 1528-ban megjelent *The Obedience of the Christian Man* (A keresztény ember engedelmissége) című könyvében Tyndale arról vall, hogy mi is a krisztusi szeretet. A megfogalmazás nyelvi emelkedettsége és szépsége, szenvedélyes „evangéliumi esztétikája” (Pilinszky) méltó a páli szeretet-himnusz poézisához. Az apostol ihletettsége Tyndale szavain is átsugároz. Két credo, két himnusz csöng itt egybe, a fordító mintegy tovább énekli mestere dalát.

Christ is the cause why I love thee, why I am ready to do the uttermost of my power for thee, and why I pray for thee. And as long as the cause abideth, so long lasteth the effect: even as it is always day so long as the sun shineth.

Do therefore the worst thou canst unto me, take away my goods, take away my good name; yet as long as Christ remaineth in my heart, so long I love thee not a whit the less, and so long art thou as dear unto me as mine own soul, and so long am I ready to do thee good for thine evil, and so long I pray for thee with all my heart: for Christ desireth it of me, and hath deserved it of me.

Thine unkindness compared unto his kindness is nothing at all; yea, it is swallowed up as a little smoke of a mighty wind, and is no more seen or thought upon.

Moreover that evil which didst to me, I receive not of thy hand, but of the hand of God, and as God's scourge to teach me patience, and to nurture me: and therefore have no cause to be angry with thee, more than a child hath to be angry with his father's rod; or a sick man with a sour or bitter medicine that healeth him, or a prisoner with his fetters, or he that is punished lawfully with the officer that punisheth him.

Thus is Christ all, and the whole cause why I love thee. And to all can nought be added.

Krisztus az oka annak, hogy szeretlek, ezért vagyok kész minden erőmmel a te szolgálatodra. Mindaddig megmarad az okozat, amíg megvan az ok, hiszen addig mindig nappal van, amíg süt a nap.

A legrosszabbat is teheted velem: elveheted a vagyonomat, tönkre teheted a nevemet, de amíg Krisztus a szívemben van, addig rendületlenül szeretlek, s addig oly drága vagy nekem, mint a saját lelkem, s addig boldogan viszonozom jóval minden nekem ártó gonosz tettetted; addig a teljes szívemmel imádkozom érted, mert Krisztus készítet erre, s joggal teszi ezt.

A te kegyetlenséged semmi az ő kegyességéhez képest; olyan, mint egy hatalmas szélben elillanó ködpára, ami nem is látszik és észre nem vehető.

Sőt a gonoszság is, amit ellenem teszel az sem a te kezedből fogadom, hanem Istenéből, mint Isten ostorát, ami azért csattan rajtam, hogy türelemre szoktasson és neveljen engem. Ezért nincs is bennem harag irántad, ahogy egy kisgyerek sem haragszik apja pálcájára, mint a hogy a beteg sem haragudhat a gyógyszer keserősége miatt, hiszen az gyógyítja meg, mint ahogy a rab sem a bilincseire, mégcsak nem is a börtönőrre haragszik, hiszen jogosan mérték rá a büntetést.

Tehát mindez Krisztustól ered, ő az egyedüli ok, amiért szeretlek téged. És a mindenhez nem lehet semmit sem hozzáadni.

Therefore cannot a little money make me love thee better, or more bound to pray for thee, nor make God's commandment greater. Last of all, if I be in Christ, then "the love of Christ compelleth me". Thus is God and Christ all in all; good and bad receive I of God. Them that are good I love, because they are in Christ; and the evil, to bring them to Christ. When any man doth well, I rejoice that God is honoured; and when any man doth evil, I sorrow because that God is dishonoured.

Finally, inasmuch as God hath created all, and Christ bought all with his blood, therefore ought all to seek God and Christ in all, and else nothing.³

Ha pénzt is kapnék, akkor sem tudnák jobban szeretni, vagy érte odaadóbban imádkozni, vagy Isten parancsolatát még nagyobbá tenni. Ha Krisztusban vagyok, akkor „a Krisztus szeretete szorongat engem”; mert Isten és Krisztus van mindenkiben. Akár jót, akár rosszat kapok, az Istentől van. A jókat azért szeretem, mert Krisztusban vannak és a gonoszokat meg azért, hogy Krisztushoz vezessük őket. Ha bárki is jót cselekszik, annak azért örülök, mert ezzel Istent dicsőítik; s ha gonoszsgot követ el, akkor ez fájdalomt okoz nekem, hiszen Isten nevét így meggyalázzák.

Végezetül, mivel Isten teremtett mindent e világon Krisztus pedig az ő vérével váltott meg mindnyájunkat, ezért mindenkinek s mindenben Isten és Krisztust kell keresni, és semmi mást.

Az anglikanizmus egyes szakkifejezéseinek fordítása²

Mint említettem, Faludy Alexander anglikán lelkésszel 2014-ben adtuk ki *Az anglikán kereszténység évszázadai* című könyvet. Az egyes évszázadokat bemutató történeti fejezetek után a Függelékben többek között egy kronológiai áttekintést és – e tanulmány szempontjából fontos – glosszáriumot mellékelünk „Anglikán fogalmak szójegyzéke” címen. Az idehaza jórészt ismeretlen anglikanizmust igyekeztük ezáltal a magyar olvasókhoz közelebb hozni. A szójegyzéket angolul „Glossary”-nek lehet fordítani, Faludy „Gazetteer”-nek nevezte ezt.

Az angol szócikkeket a magyarul nem tudó Faludy állította össze, s a fordításokat a mesterszakon végzős hallgatóim végezték. Végezték (volna), ha bicskájuk, mondhatnám, a közös bicskánk nem törött volna bele, amikor az egyes anglikán szakszavak magyar megfelelőit próbáltuk megtalálni, de inkább feltálni. Ugyanis „magyar anglikanizmus” nem létezik. Így legfeljebb körülírva tudunk megjeleníteni egy-egy olyan sajátosan anglikán fogalmat, jelenséget, ami magyarul nincs. A legtöbb fordítás tehát nyelvalkotói művelet is egyszerre, anyanyelvünkön kell a semmiből teremtenünk valamit, olyasmit kell létrehozunk, ami többé-kevésbé megfelel az eredeti angol / anglikán terminusnak. Ehhez a munkánkhoz 2014 nyarán komoly segítséget kaptunk a Károli angol szakán pár

évvél korábban végzett hallgatóinktól Kormos Endrétől, aki ez idő tájt éppen anglikán lelkésznek készült és a mirfield-i „Community of Resurrection” szerzetesközösség lelkészképző intézetének volt a növendéke. (Father Endre azóta már egy newcastle-i anglikán egyházközség felszentelt parókusa.)

Az alábbiakban „morzsázok” néhány anglikán kifejezések és azok magyar fordításai. Magyarázatot egyszer-egyszer fűzök a megoldásokhoz.

Gazetteer / Glossary	Anglikán fogalmak szójegyzéke
Broad/Central Church tradition: The term sometimes used to describe the middle ground in the Anglican theological spectrum between the Anglo Catholic and Evangelical parties. Most adherents would place themselves within it. Anglicans of this tendency value both the official liturgies of the Church of England combined with a moderate degree of ceremonial and adhere to a characteristically Anglican way of doing theology that is rooted in the Bible, and the Councils and Creeds of the Early Church, whilst also acknowledging the contribution made by the English Reformation. In ethos it has many points of similarity with Lutheranism. Today the terms Broad and Central Churchmanship are more or less co-terminus. However in the 19th Century the term Board church was associated with liberalism/theological modernism and it can still occasionally be used to denote a liberal/ radically questioning approach to theology although the use is infrequent.	Széles egyházi tradíció: A kifejezés az anglikán teológiai spektrum középpontját definiálja, azt a részt, ami az anglikatolikusok és az evangélikák két szélsősége között található. A legtöbb hívő ebbe a kategóriába sorolja magát. Azok az anglikánok, akik ebben a csoportban vannak, tisztelik az Angol Egyház mérsékelt ceremóniákkal kombinált hivatalos liturgiáját, valamint a Bibliából és a korai egyház zsinataiból és hitvallásaiból levezethető teológiát anglikán módon értelmezik, míg az angol reformáció eredményeit is elismerik. Az erkölcsi világkép szempontjából hasonlóak a lutheránusokhoz. Ma már a széles és központi egyháztagság kifejezések többé-kevésbé kiegészítik egymást. Viszont a 19. században az a kifejezés, hogy a széles egyházhoz tartozást a liberális modernizmushoz kötötték. Még ma is néha ilyen értelemben használják a kifejezést, bár egyre ritkábban.
Caroline Divines: 17th Century Anglican writers whose interest in Patristic theologians challenged the increasing Biblicism and rigidity of contemporary Century Calvinist Orthodoxy. ...	Károly-alatti lelkészek: Olyan 17. századi anglikán lelkészek vagy írók, akiknek a patrisztikus teológusok iránti érdeklődése ellensúlyozta a növekvő biblicizmust és a korabeli 17. századi kálvinista ortodoxiát.
	Megjegyzés: Károli hallgatónk először: Károlyi Istenségek-nek fordította.

² Tyndale 1848: 298; továbbá Tyndale 2000: 150–151.

Church Army: A society of lay Evangelists founded in 1882 and influenced by the success of the Salvation Army's methods. Church Army workers account for most of the licensed Evangelists in the Church of England. They work in parishes and diocesan organizations and run church social work projects often in collaboration with local government authorities. Their work tends to focus on connecting the church to the local community rather than in the pastoral care/ theological education of the congregation (CF Readers). They are however often also involved in the worshipping life of local churches and may preach and take funeral services at the incumbent's invitation. Historically a lay organization Church Army has in recent years allowed its staff to remain members if they proceed to ordination and conversely to allow clergy to join the organization. It has a number of autonomous sister organization in Anglican provinces overseas.	Egyházi Sereg: Laikus evangelisták társasága, amelyet 1882-ben alapítottak az Üdvhadsereg sikerének hatására. Az Egyházi Sereg dolgozói a legképzettebb evangelisták az Angol Egyház berkein belül. Községekben és az egyházkerületi szervezeteknél dolgoznak és egyházi szociális projekteket felügyelnek az állammal együttműködve. A munkájuk általában inkább arra összpontosít, hogy az egyház és a helyi közösségek között létesítsenek kapcsolatot, s nem annyira az egyházközösségen belüli lelkigondozásra vagy a teológiai oktatásra. Viszont sokan részt vesznek a hitélet gyakorlásában, a helyi gyülekezetekben prédikálhatnak és temetési szertartást is végezhetnek az egyházi javadalmazás ellenében. Történelmileg ez egy laikus szervezet, de az Egyházi Sereg mostanában engedélyezte, hogy tagok maradjanak, ha felszentelik őket, és kölcsönösen engedélyezte a papságnak is, hogy csatlakozzanak a szervezethez. Számos független leányszervezetük is van az anglikán provinciákban a tengerentúlon.
Churchwarden: The oldest and most senior local lay role in the Church of England. Each congregation has two such officers. Their duty is to 'encourage the parishioner in the practice of their faith and to promote unity and peace among them'. They have a role in representing (formally and informally) the views of the congregation to the priest and, if need be, the bishop. They are elected annually in a co-operative process involving both the incumbent and the congregation and then admitted to their office by the bishop (or a deputy appointed by him). In England all of the churches moveable property is legally vested in them <i>ex officia</i>.	Gyülekezeti felügyelő: A legrégebbi és rangidős laikus szerep az Angol Egyházban. Minden egyházközösségnek két ilyen tisztviselője van. Az a feladatuk, hogy „bátorítsák az egyháztagokat, hogy gyakorolják a vallásukat és elősegítsék az egységet és a békét közöttük”. Abban is szerepük van, hogy (hivatalosan és nem hivatalosan is) képviseljék az egyházközösség nézeteit a lelkész, és ha szükséges a püspök előtt is. Évente választják őket az egyházközösség jelenlétében, majd hivatalba lépésüket a püspök (vagy egy megbízottja) engedélyezi. Angliában minden templomnak a mozgatható értéktárgyainak védelme a feladatuk.

Curacy: A parish-based training post to which a new deacon is assigned at the end of his/her training in/on a theological college or course. The role involves assisting a more experienced priest in the ministry of a parish for 3-4 year. It is usual for the curate to proceed to ordination to the priesthood at the end of the first year.	Segédlelkész: Egy gyülekezet által kiképzett szolgálati szerep, amikor egy teológiát végzett diakónust állítanak a jelölt mellé a képzés végeztével. A segédlelkész általában egy tapasztaltabb lelkész asszisztense, s a szolgálata 3–4 évig tarthat. Az első év után a segédlelkész dönti el, hogy készül-e lelkészi ordinációra.
Daily Office: Church of England clergy are required to say the services of Morning and Evening Prayer every day either privately or (preferably) publicly in church at advertised times. This obligation is only meant to be superseded by illness or the need to attend to a pastoral emergency. This example is widely copied in other provinces of the Anglican Communion.	Napi Imádság: Az Angol Egyház papsága számára kötelező reggeli és esti imádság vagy egyénileg, de lehetőleg nyilvános istentisztelet keretében a templomban a meghirdetett időpontokban. Ez kötelezettség alól csakis betegség vagy lelkészi vészhelyzet menti fel a papot. Ez a gyakorlat széles körben alkalmazott más provinciákban az Anglikán Közösségben.
Evangelicals: Anglicans of a Reformed theological persuasion. There is considerable variety within this tradition of Anglicanism. Conservative Evangelicals oppose Women's ordination and homosexual practice. Open Evangelicals tend to support women's ordination but not (usually) homosexuality. Charismatic Evangelicals are heavily influenced by the Pentecostal movement.	Evangelikálok /evangéliumi keresztények: Az anglikanizmuson belül a reformált teológiai meggyőződés követői. A hangsúlyt a személyes megtérésre, a Szentírás igazságára, Krisztus áldozati halálára, a misszióra és a társadalmi felelősségre teszik. Legjelentősebb 20. századi anglikán képviselője John Stott, akinek a könyvei magyarul is megjelentek. Az evangélikalizmus sokszor átlépi a felekezeti határokat. Különbözik a fundamentalizmustól (Ld. ott). Az anglikanizmuson belül sok árnyalata van. A konzervatív evangélikálok ellenzik a nők felszentelését és a homoszexualitást. A nyitottabb evangélikálok általában támogatják a nők felszentelését de a homoszexualitást szintén ellenzik. A karizmatikus evangélikákat nagyban befolyásolta a pünkösdi mozgalom. Megjegyzés: A magyar nyelvben e jelentős 19–21. századi felekezetközi irányzat fordítását egészen a közelmúltig bizonytalanság övezte. Többször használták az „evangéliumi keresztények” kifejezést, ám napjainkban egyre inkább a szó szerinti fordítás kezd elterjedni: evangélikalizmus, evangélikálok.

Non Jurors: Anglican clergy and bishops in England and Scotland who refused to take the allegiance to William and Mary after they displaced the Catholic convert James II in 1688. The schism continued well into the 18th Century in England and the 19th in Scotland. They had a strong emphasis on external forms of worship and an interest in the Eastern Orthodox churches as repository of authentic patristic/ catholic tradition alternative to Rome. Some of their English devotional and hymn writers (esp. William Law and Tomas Ken) had an enduring influence on mainstream Anglicanism. Chronologically they provide a bridge in 'High church tradition' between the Caroline Divines in the 17thC and the Oxford Movement/ Tractarians in the 19th C,

Non Stipendiary Minister (NSM)/Self Support in Minister (SSM)/Minister in Secular Employment (MSE): A priest or deacon, usually ordained in middle age, who carries on a secular occupation while also serving in a parish, usually in a part-time auxiliary/assisting capacity alongside a full time stipendiary parish priest. Preparation for this ministry is most often by participation in a two or three year non-residential course depending on the age and previous qualifications of the candidate.

Nem Esküdtek: Azok az angol és skót anglikán papok és püspökök, akik nem voltak hajlandók hűséget fogadni Vilmosnak és Máriának miután azok letaszították a trónról a katolikus hitre tért II. Jakabot 1688-ban. Az egyházszakadás Angliában a 18. századig, Skóciában a 19. századig tartott. Erős hangsúlyt fektettek más, külső formájára az istentiszteletnek és érdeklődést mutattak a keleti ortodoxia iránt, mivel az egy bensőséges és hiteles patrisztikus-egyetemes hagyományt képviselt a római katolicizmussal szemben. Néhányan a vallásos énekek szerzői közül (különösen William Law és Tomas Ken) tartós hatással voltak az anglikanizmus fővonalára. Kronológiailag hidat képeztek a „Magas Egyház hagyomány”, a 17. századi Károly-alatti lelkészek és a 19. századi Oxford-mozgalom között.

Megjegyzés: magyarul csak körülírni lehet ezt az idehaza nem ismert történelmi fogalmat.

Nem: Fizetett Lelkész Önellátó Lelkész Self Support in Minister (SSM) / Világi Lelkész (Minister in Secular Employment, MSE): Pap vagy diakónus, akit általában élete közepén szenteltek fel, világi feladatokat lát el, míg ő maga is egyházköztségben szolgál, részmunkaidőben segíti egy fizetett pap munkáját. Ehhez a pozícióhoz a jelöltnek (kortól és képzettségtől függően) gyakran 2–3 évig nem bentlakó kurzusok teljesítésével kell felkészülnie.

Magyarázat: a magyar egyházakban csak hasonló különféle gyakorlatot ismerünk.

Reader: A reader (sometimes called a Lay Reader) is a lay person licensed by the bishop to conduct non sacramental services (including in some cases funerals), preach, teach, carry out pastoral work and assist the parish priest at Holy Communion. Training normally involves a course of part time theological education lasting 2-3 years.

Laikus szolgáló: A Laikus szolgáló olyan világi személy, akit a püspök a szentségek kiszolgáltatásán kívül számos szolgálattal bízhat meg; ilyenek az igehirdetés, a tanítás, a lelkipásztori munka, asszisztálás az úrvacsora kiszolgáltatásában), sőt néha a temetések levezetése is. A laikus szolgálók 2–3 éves képzésben részesülnek. Magyarázat: ez a fogalom is felekezetenként specifikus Magyarországon; a katolikus egyházban ismert a diakónus-fogalom, protestáns egyházakban a „világi / laikus igehirdető”, „lelkési munkatárs” használatos.

Összefoglalás és perspektíva

Közismert, hogy minden fordítás értelmezés is egyben. Erről tanúskodik a bibliafordítás több ezer éves hagyománya. Tyndale és Morus példáján is láttuk, hogy a bibliafordításoknak teológiai előfeltevései vannak (Cumming 1998). Ha ezek az előfeltevések különbözőek, akkor ennek nemcsak hitvita, hanem nyelvi vita is a következménye (Fabiny – Pecsuk – Zsellengér 2014).

Nyelvészeti szempontból nagy kihívást jelentene a magyar „egyházi nyelv” természetének elméleti kutatása, illetve az magyarországi egyházi nyelvek megnyilvánulásainak összehasonlítása. Ugyanazon neveket (Örökkévaló / Úr), ugyanazon helyneveket (Getszemáni / Gecsemáné), ugyanazon bibliai könyveket (Jesája / Izaiás / Ézsaiás), ugyanazon eseményeket (áldozás / eucharisztia / úri szent vacsora, úrvacsora) másképp mondanak, írnak és ejtenek. Amit a katolikusok és az evangélikusok szentségnek hívnak, azt a reformátusok sakramentumnak nevezik. Természetesen a végtelenségig sorolhatnánk a példákat.

Noha az egyházak természetesen a kultúra részei és kultúraképző intézmények is, ám egymástól való elkülönülésük mégis sajátos szubkultúrát eredményez, nem negatív, hanem deskriptív értelemben. Nem feltétlenül „gettó-nyelvről”, még csak nem is a sokat emlegetett „kánaáni nyelvről” van szó, hanem arról, hogy be kell látnunk, hogy az egyes felekezetek nyelve, szóhasználat, köszönési formája is olyannyira eltér egymástól, hogy az egyik egyház tagjainak a másikat (szinte?) meg kell tanulnia, ahhoz, hogy az érdemi kommunikáció megvalósulhasson.

Régóta foglalkoztat, hogy a Hermeneutikai Kutatóközpont keretében egy „magyar-magyar teológiai szótárt” kellene létrehozunk, amely egymás mellé helyezné a zsidó, ortodox, római katolikus, evangélikus, református, baptista stb. hívők közösségeinek egymástól eltérő magyar terminusait, amint ez a bibliai nevek fordításában, a teológiai szaknyelv, vagy éppen az egymástól eltérő egyházi gyakorlat zsargonjában megmutatkozik.

E képzeletben nagyszabású, ám tagadhatatlanul hézagpótló vállalkozásnak talán szerény előszobája lehet a Hermeneutikai Kutatóközpont már jelenleg futó Egyesített Bibliaolvasó (EBI) projektje, amelynek célja egy olyan elektronikus adatbázis létrehozása, amely egy alkalmazásban jeleníti meg az egyes felekezetek naponkénti bibliaolvasó gyakorlatát az eredeti nyelveken túl a különféle magyar fordításokkal együtt. Egy ilyen adatbázis elősegítheti a felekezetek közti párbeszédet, alkalmas különféle bibliafordítások megismertetésére, kialakíthatja a naponkénti ökumenikus bibliaolvasás gyakorlatát³.

Mindezen kérdések végső soron a lexikográfia tudományához tartoznak, amelynek hazai nesztora az örökké fiatalos Magay Tamás professzor, kedves atyai barátom.

Bibliográfia

Elsődleges források

- A King James Version 1611. *The Holy Bible, Conteyning the Olde Testament, AND THE NEW: Newly Translated out of the Originall tongues: witt the former Translation diligently compared and reuised by his Maiesties special Comandement Appointed to be read in Churches*, London: Robert Barker.
- Matthew's Bible 2009. *A Facsimile of the 1537 Edition. Combining the Translations of William Tyndale*, Mioles Coverdale, Edited by John Rogers. With an Introduction by Dr. Joseph Johnson, Peabody, Massachusetts: Hendrickson Bibles.
- More, Thomas 1973. The Confutation of Tyndale's Answer, In: Schuster, Loius, A. – Marius, C. Richard – Lusardi, James P. – Schoeck, Richard, J. (eds.) *The Complete Works of St. Thomas More*, 8. Parts I–III. New Haven – London: Yale University Press.
- More, Thomas 1981. A Dialogue Concerning Heresies, In: Lawler, Thomas, Mc. – Marc'hadour, Germain – Marius, Richard C. (eds.) *The Complete Works of St. Thomas More*, 6. Parts I–II. New Haven and London: Yale University Press.
- Novum Testamentum Grece et Latine* (szerk. Erberhard, Erwin Nestle – Kurt Aland – Barbara Aland), 1979. 26, Stuttgart: Auflage Deutsche Biblegesellschaft.
- Tyndale, William 1850. *An Answer to Sir Thomas More's Dialogue*, Ed. Henry Walter, The Parker Society 44, Cambridge: Cambridge University Press.

- Tyndale, William 1848. *Obedience of a Christian Man* Henry Walter (ed.) The Parker Society 44, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tyndale, William 2000. *Obedience of a Christian Man*. David Daniell (ed.) Harmondsworth: Penguin Books.
- Tyndale, William 2000. *An Answer Vnto Sir Thomas Mores Dialogue*, Edited by Anne M.O'Donnell, S.N.D. and Jared Wicks, S.J., The Independent Works of William Tyndale Volume 3., Washington, D.C.: The Catholic University of America Press

Másodlagos források

- Arblaster, Paul – Juhász, Gergely – Latré, Guido (eds.) 2002. *Tyndale's Testament*, Brepols: Turnhout.
- Cummings, Brian 1998. The Theology of Translation: Tyndale's Grammar, In: Day, John T. – Lund, Eric – O'Donnell, M. Anne (eds.) *Word, Church and State: Tyndale Quincentenary Essays*, Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 36–59.
- Cummings, Brian 2002. *The Literary Culture of the Reformation. Grammar and Grace*, Oxford: Oxford University Press.
- Daniell, David 1994. *William Tyndale. A Biography*. New Haven and London: Yale University Press.
- Day, John T. – Lund, Eric – O'Donnell, M. Anne (eds.) 1998. *Word, Church and State. Tyndale Quincentenary Essays*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press
- Fabiny Tibor 2011. William Tyndale bibliafordításainak (1525, 1526, 1530, 1534) terminológiai kérdései” *Magyar Terminológia* 4/1, 36–59.
- Fabiny Tibor – Faludy Alexander (szerk) 2014. *Az anglikán kereszténység évszázadai*. Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány, Luther Kiadó.
- Fabiny Tibor – Pecsuk Ottó – Zsengeller József (szerk.) 2014. *Felebarát vagy embertárs. Bibliafordítások és használatuk a mai Magyarországon*, Budapest: Hermeneutikai Kutatóközpont Alapítvány, Luther Kiadó, Kálvin Kiadó.
- Magay Tamás 2015, „Mifantológia” – bibliai eredetű szólások, közmondások, szállóigék”, In: Tóth Sára és mtsai. (szerk.) *Szólitó szavak – The Power of Words*, Károli-könyvek, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 541–553.
- Magay Tamás 2017. *Bibliai eredetű kifejezések, közmondások, bölcsességek magyarul és angolul*, Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Mosley, James F. 1971. *William Tyndale*, West Port, CT.: Greenwood Press.
- Pödör Dóra 2015. Az anglikán egyházzal kapcsolatos terminológia az Oxford English Dictionary-ben valamint az Országos László-Magay Tamás-féle Angol–magyar nagyszótár-ban. In: Tóth Sára és mtsai. (szerk.) *Szólitó szavak – The Power of Words*, Károli-könyvek, Budapest: L'Harmattan Kiadó, 553–559.

³ <https://btk.kre.hu/index.php/2015-12-05-09-31-20/kari-kutatocsoportok/846-egysegített-bibliaolvaso-kutatocsoport.html>